

Проблема історичної спадщини Старокиївської держави в науковій полеміці М.П. Погодіна та М.О. Максимовича

Проаналізовані ключові аспекти наукової полеміки між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем, а також показані принципово різні погляди російського і українського вчених на витоки, розвиток історії та історичне значення Старокиївської держави.

Ключові слова: *Старокиївська держава, історіографія, історична спадщина, історичне значення, полеміка.*

Дезінтеграція Радянського Союзу в 1991 році зумовила утворення незалежних держав на просторах колишньої імперії. Поява суверенної і незалежної України, її політичне відродження, суттєво вплинули на суспільний та геополітичний розвиток Європи. Це було пов'язано з тим, що в середовищі українського народу протягом століть викристалізувався значний потенціал матеріальної та духовної культури на протипагу постійним претензіям на колонізацію українських етнічних земель з боку інших держав.

Незважаючи на розпад Радянського Союзу, партнерські зв'язки між колишніми республіками не припинились. Геополітичне сусідство України і Росії вплинуло на суспільно-політичні та міждержавні відносини обох країн. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, розпочалася нова епоха в українсько-російських взаєминах, оскільки постало питання про встановлення нового формату відносин між двома державами на основі міжнародного права [19, с.33]. Налагодження плідного співробітництва між Україною і Росією є важливою передумовою майбутнього розвитку нашої країни, однак, поки що не вдається створити рівноправні політичні, економічні й культурні відносини, хоча відносин між обома державами.

За класифікацією українського дослідника Романа Кіся [10], сьогодні в Росії домінує низка версій зовнішньополітичної доктрини. Впровадження в життя цих доктрин

здійснюється в Росії через національну міфологізацію історії, культури та релігії. Російська ідеологія штучно створила і підтримує низку міфів про історію виникнення та розвиток Російської держави, які на сучасному етапі інтерпретуються по-різному, але фактично покликані обґрунтувати експансіоністську політику Росії [4,с.233].

Обрана нами тема дослідження на сьогоднішній день є надзвичайно актуальною, незважаючи на те, що проблема історичної спадщини Старокиївської держави в науковій літературі порушувалась неодноразово, а навколо неї точилися не лише громадські і приватні суперечки в Росії та Україні, але і наукові дискусії. Переважна більшість українських науковців відкидають претензії росіян на історичну спадщину Старокиївської держави, серед них – авторитетні науковці та історики, мовознавці, письменники, журналісти. Взагалі, питання історичної спадщини Старокиївської держави не просто теоретичне, воно має надзвичайно важливий геополітичний зміст.

Слід зазначити, що в середовищі інтелігенції середина – друга половина XIX століття проминули у постійних «війнах» за історичну спадщину між представниками, що сповідували російську, польську і українську національні ідеї. Це є надзвичайно важливою справою, оскільки історична спадщина – одна з головних мобілізуючих сил суспільства. Вона завжди була тим ключовим елементом, що об'єднує одні групи населення і, водночас, розділяє населення певних територій на національні спільноти.

Незважаючи на те, що полеміка між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем відбувалася ще в другій половині XIX століття, на сьогоднішній день у вивченні цієї історіографічної проблеми залишається багато нез'ясованих питань. Це пов'язано з тим, що досліджуючи проблему, науковці не вивчають оригінальну аргументацію вчених.

В українській історіографії полеміка між видатними вченими знаменувала становлення незалежної історичної думки. В процесі вивчення проблеми, М.О. Максимович постає як вчений, який протистояв замахові М.П. Погодіна на право українців вважати Старокиївську державу власною історією. Фактично, полеміка зумовлювала значний конфлікт інтересів, оскільки український вчений протистояв російському: М.О. Максимович – приватна особа і «хутірський самотник»; М.П. Погодін – знаменитість, професор Московського університету й академік; українець і росіянин; неофіційна українська культура й офіційна імперська історія [4,с.240].

Історіографію пропонованої теми дослідження можна поділити на дві частини: українську та російську.

У російській історіографії XIX – початку XXI століття проблематика наукової полеміки між представниками двох історичних шкіл М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем не знайшла належного висвітлення. За вказаний період було підготовлено лише 8 досліджень присвячених вивченню життєвому шляху історика М.П. Погодіна, а також аналізу його історичних поглядів. Причому з усіх історичних розвідок, лише дослідження М.П. Барсукова [1] припадає на XIX століття. Однак, в 22 томах свого видання автор основну увагу приділив публікації матеріалів про життя та діяльність М.П. Погодіна, при цьому, лише побіжно торкнувшись наукової полеміки між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем.

Зазалом, в російській дореволюційній історіографії переважали монографії та статті, які охоплювали лише вивчення життєвого шляху і окремі аспекти наукової діяльності М.П. Погодіна. До їх числа відносяться дослідження К.Н. Бестужева-Рюміна [2], А.Д. Галахова [5], С.А. Венгерова [3], Л.Н. Майкова [11], які є по-суті біографічними розвідками. Автори приділяли значну увагу вивченню біографії М.П. Погодіна, натомість, лише частково аналізували історичні погляди російського вченого, і не досліджували його полеміку з М.О. Максимовичем.

В сучасній російській історіографії дослідження зазначеної проблематики також не знаходять належного висвітлення, незважаючи на те, що в Росії на рубежі XX–XXI століть опубліковані монографії Н.І. Павленко [5], К.Б. Умбрашко [21], захищені дисертації Д.А. Іваннікова [9], А.В. Почивалової [18], присвячені науковій спадщині М.П. Погодіна. Праці Н.І. Павленко та К.Б. Умбрашко носять біографічний характер, в них автори основну увагу приділяли вивченню життєвого шляху російського вченого. Д.А. Іванніков і А.В. Почивалова в захищених кандидатських дисертаціях проаналізували погляди М.П. Погодіна лише на основі вивчення його теорії «офіційної народності» і панславізму, не вивчаючи при цьому його полеміку з М.О. Максимовичем.

В українській історіографії погляди першого ректора Київського університету ім. Св.Володимира М.О. Максимовича неодноразово були предметом досліджень. Наукову

спадщини вченого вивчали історики XIX – початку XX століття В.Б. Антонович, В.П. Іконников, М.П. Драгоманов, М.С. Грушевський [8]. Історичну концепцію М.О. Максимовича висвітлювали у своїх історіографічних студіях Д.І. Дорошенко, М.І. Марченко, Л.А. Коваленко [6]. Аналізу історичних поглядів М.О. Максимовича присвятив ряд своїх монографій П.Г. Марков [7]. Однак, праці вказаних науковців лише побіжно торкаються наукової полеміки між М.О. Максимовичем та М.П. Погодіним, тому не дають змоги порівняти історичні погляди вчених та прослідкувати їх еволюцію в середині XIX століття.

В українській та російській історичній думці листування вчених постає як перше публічне зіткнення на науковому рівні двох конкурентних версій національної історії. М.П. Погодін заперечував етнічну та лінгвістичну приналежність сучасних йому українців до періоду Старокиївської держави, а М.О. Максимович захищав право української історії вважати Старокиївську державу своїм минулим [4,с.235]. Таким чином, у позиції М.П. Погодіна, вчені вбачають великодержавність, в позиції М.О. Максимовича – український патріотизм. Тому, запропонована М.П. Погодіним історична концепція заперечується в кожному поколінні українських істориків, які вбачають в ній ідеологічно небезпечну диверсію проти української історії. Однак, на нашу думку, таке розуміння полеміки між вченими, є не зовсім точним.

Пропонована стаття має на меті проаналізувати ключові аспекти полеміки між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем, а також показати принципово різні погляди російського і українського вчених на витоки, розвиток історії та історичне значення Старокиївської держави.

В 1856 році М.П. Погодін опублікував написану у формі листа до українського історика та філолога І.І. Срезневського статтю, в якій запропонував теорію, що давня російська історія розпочиналася на півдні Русі, навколо Києва, Чернігова, Переяслава, тобто на тих територіях, де історики XIX століття розселяли українців [16]. На думку М.П. Погодіна, «Малороси» за всіма ознаками постають як окремий народ, а свою історичну, фольклорну та мовну традицію ніяк не пов'язують із Старокиївською державою [16,с.114]. Власні дослідження переконували М.П. Погодіна в тому, що давньоруська князівська традиція не властива малоруській історії, що український фольклор не зберіг, наприклад, билин, у яких головними дійовими особами були персонажі домонгольської київської історії, і навпаки, основним сюжетом українських дум є козацька історія [16,с.115].

М.П. Погодін припускає, що в київські часи Південна Русь була заселена великоросами. Вони створили тут історію, яка продовжилась в історії Володимиро–Суздальській, а ще пізніше – в історії московській. На думку російського історика, великороси на півдні Русі створили культуру, безпосереднім нащадком якої пізніше стала північна Русь, а в кінцевому підсумку – Великоросія. Вчений вважав, що саме «Південним» великоросам належав той тип державної князівської традиції, з якої постало спочатку велике князівство, а згодом і Московське царство [16,с.117–118].

Однак, таке «переміщення» історії можна було пояснити тільки масовим переміщенням народності, яка, залишаючи землі свого початкового проживання, забрала з собою всі культурні традиції, що їй належали: мову, писемність, літературу, фольклор. Подібне, на думку М.П. Погодіна, могло відбутися лише під час монголо–татарського завоювання в середині XIII століття [17,с.155]. Тому, як вважав вчений, зруйнувавши головні міста Південної Русі, знищивши фізично або захопивши в полон значну кількість населення, а також встановивши свій жорсткий режим на завойованих землях, монголо–татари змусили вцілілих мешканців переселятися в більш безпечні райони півночі Русі, де все ж таки збереглася князівська влада, і в лісах можна було перечекати повторне нашествя [17,с.157]. В цьому контексті, на боці М.П. Погодіна був той факт, що згадки про «Руську землю» (тобто Київ, Чернігів, Переяслав) надовго зникають зі сторінок літописів, починаючи з середини XIII століття.

Обмежена кількість джерел дала підстави М.П. Погодіну відстоювати думку про припинення історичного розвитку на землях Південної Русі після монголо–татарської навали. Вчений вважав, що після 1240 року території Південної Русі були заселені вихідцями із менш постраждалих від татар західних земель («від Карпат») [16,с.122–123]. Новий етнос, освоїв колишні землі великоросів, і став творцем іншого типу історії – української, яка, на думку М.П. Погодіна, не мала безпосереднього генетичного зв'язку із киево–руською: «Малороссияне, живущие теперь в стороне Днепровской и окруж-

ной, пришли сюда после татар от Карпатских гор, и заняли опустошенные татарами места киевских великороссиян, которые ушли на север. Малороссияне могли быть заселены такие земли: Галиция, Подолия, Вольны; из Вольны малороссияне, может быть, перешли к торкам, берендеям, остаткам печенегов, черным клобукам и составили там новое племя казацкое» [17, с.159–160].

Таким чином, виникнення на українських землях нової народності – козацької – М.П. Погодін пояснював майже так само, як пізніше буде пояснювати походження росіян М.С. Грушевський – метисацією. Можна відмітити, що М.П. Погодін розробляв свою теорію лише в загальних рисах, не вдаючись в деталі і допускаючи обмовки, хоча головні її положення вважав достовірними: «Конечно, здесь есть много еще сомнительного, неопределенного, но мы предоставим объяснение времени; а сейчас будем довольствоваться положениями, для меня достоверными: 1. Великороссияне – древнейшие поселенцы, по крайней мере, в Киеве и окрестностях; 2. Малороссияне пришли на эти земли после татар; 3. Великороссийское наречие – это или само церковное наречие, или ближайшее к нему, то есть родное, органическое чадо» [16, с.126–127].

М.О. Максимович не визнавав теорію М.П. Погодіна. У пошуках доказів власної гіпотези М.П. Погодін охопив філологічну науку, де М.О. Максимович був експертом. Російський вчений припускав, що церковнослов'янська мова (якою написані пам'ятки Старокиївської держави) була не книжною, а живою мовою, якою дійсно говорили в давнину на Русі [16, с.127]. Її вчений вважав найближчою до російської мови, яку, в свою чергу, відрізняв від мови української [17, с.161]. Таким чином, у М.П. Погодіна виходило, що писемні пам'ятки Старокиївської держави, написані церковнослов'янською мовою, залишені великоросами.

Саме ця проблематика стала головною темою «Філологічних листів» М.О. Максимовича до М.П. Погодіна, які були опубліковані в журналі «Русская беседа» у 1856 році [14].

В «Філологічних листах» М.О. Максимович з точки зору філолога доводив М.П. Погодіну, що церковнослов'янська мова належала до південнослов'янських, і була розмовною лише серед балканських слов'ян. Твердження російського вченого про різницю між великоруською та малоруською мовами викликало у М.О. Максимовича емоційну реакцію: «Ты разрываешь родство русских наречий, по которому малороссийское и великороссийское наречия, или, говоря точнее, южнорусский и северо-русский языки – родные братья, сыновья одной русской речи» [14, с.98].

М.О. Максимович намагався продемонструвати М.П. Погодіну, що український фольклор зберіг пам'ять про часи правління князя Володимир Великого, що літописи містять «південноруську» мову, а також, що «південноруська» (малоросійська) мова вже існувала в Старокиївській державі [14, с.102–104]. Для М.О. Максимовича все це означало єдність двох народів у спільній історії. Те, що малороси вже існували в домонгольські часи, було для українського вченого зайвим доказом неможливості роз'єднати історію, яка давно поєднала історичні долі двох народів.

М.П. Погодін відповідав М.О. Максимовичу листами, які публікував на сторінках тієї ж «Русской беседы», і двічі йому ж листами відповідав М.О. Максимович. Намагаючись завершити полеміку, М.О. Максимович у 1857 році опублікував останнього листа до М.П. Погодіна – «О мнимом запустении Украины в нашествие Батьево и населении ее новопришлым народом» [13]. У ньому М.О. Максимович проаналізував твердження М.П. Погодіна про занепад Наддніпрянщини й можливе переселення народу звідти на північ. Як гадав М.О. Максимович, йому вдалося довести, що ніякого занепаду не відбувалось, а народ на північ не переселявся. З другою частиною завдання М.О. Максимович впорався цілком успішно, адже беззаперечних доказів масових переселень у писемних джерелах не збереглося. Важче було з першою частиною, адже й слідів процвітання писемні джерела також не зафіксували. Замість доказів М.О. Максимович пропонував своєрідний пафос: «Города и села были разорены татарами и вновь строились; люди разбегались и вновь сходились в свои города и села: такая тревожная жизнь была долей многострадальной Украины на несколько веков и даже после того, как Гедимин отвоевал киевские земли у татар в 1320 году. Народ украинский, так же как и вольнский и галицкий, убывал сотнями и тысячами от битв с татарами, однако народонаселение Украины, так же как и Вольны и Галича, оставалось по-прежнему в стародавних городах и селах» [13, с.24–25].

Незважаючи на те, що аргументи М.П. Погодіна були недостатньо доказовими, загальна логіка все ж була на його користь – монголо-татари дійсно зруйнували Київ, Чернігів і Переяслав. Без сумніву, в середині XIII століття сталася катастрофа надзвичайних масштабів, яка змінила хід східноєвропейської історії. Після цих подій, відомості про найрозвиненіші землі, що колись були основою Старокиївської держави, надовго зникають зі сторінок літописів [20,с.213]. Довести протилежне – що нічого не сталося, бували напади і до, і після, а поляни з сіверянами займали ці землі до XIX століття, так само неможливо, як і продемонструвати швидке переселення на північ. Тому, на нашу думку, сутність суперечки полягає не стільки в подіях XIII століття і їх наслідках, а в проблемі самобутності української історії.

Слід зазначити, що для М.О. Максимовича єдність історії була глибоким переконанням, й будь-які спроби таку єдність розірвати, викликали негативну реакцію українського вченого. Натомість, для М.П. Погодіна було очевидним, що малороси мають своєрідну етнічну самобутність в сучасності, а в минулому мали і нетотожну до російської історію. Ця історія, на думку російського вченого, була «козацькою» (степовою, орієнтальною), і її зв'язок із Старокиївською державою виглядав проблематичним. Разом з тим, ця «козацька» історія відбувалася на тих землях, де починалася російська історія [18,с.12]. Проблема для М.П. Погодіна полягала в тому, щоб зрозуміти, як це сталося, і знайти історичний момент, коли це сталося [18,с.13]. Тобто, фактично російський вчений намагався знайти витоки української історії.

Отже, проаналізувавши на основі ключові аспекти полеміки між М.П. Погодіним та М.О. Максимовичем, можемо зробити висновок, що твердження деяких вчених про те, що М.П. Погодін не приймав українську історію було помилковим. На наш погляд, російський вчений просто намагався звільнитися з-під традиційного імперського розуміння історії. Це не до кінця розумів М.О. Максимович, і почав презентувати цитати з літописів, відшукувати рідкісні слова тощо. Для М.О. Максимовича, етнічність, мова та історія існували окремо, і на середину XIX століття ще не складали ту єдність, якої їм нададуть ідеології націоналізму.

Список використаних джерел

1. Барсуков Н.П. Жизнь и труды М.П. Погодина: в 22 кн. / Н.П. Барсуков. СПб.: Типография М.Стасюлевича, 1888–1910.
2. Бестужев-Рюмин К.Н. Михаил Петрович Погодин (1800–1875) / К.Н. Бестужев-Рюмин // Биографии и характеристики / К.Н. Бестужев-Рюмин. М.: Век, 1997. – 256 с.
3. Венгерова С.А. Молодая редакция «Москвитянина» / С.А. Венгерова // Вестник Европы. – 1886. – №2. – С.15–35.
4. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3т. Т.1: Українські проекти в російській імперії / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2004. – 504с.
5. Галахов А.Д. Михаил Петрович Погодин / А.Д. Галахов // Русский вестник. – 1889. – №8. – С.11–20.
6. Див.: Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право – К: Українознавство, 1996. – С.83–86; Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С.195. Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. – Кам'янець-Подільський, 1964. – С.19.
7. Див.: Марков П.Г. М.О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К: Вид-во КДУ, 1973. – 115 с. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича. – К: Изд-во КГУ, 1986. – Марков П.Г. Жизнь и труды М.А. Максимовича. – К, 1997. – 123 с.
8. Див.: Речь В.Б. Антоновича (промова на засіданні, пам'яті М.Максимовича) // Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. – Т.1. за 1873. – К, 1874. – С.78–79; Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Святого Владимира (1834–1884) / Составлен и издан под редакцией профессора В.С. Иконникова. – К, 1884 – С.385; Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К, 1994. – С.172; Грушевський М.С. Вказ. праця – С.214–217.
9. Ивановни Д.А. Общественно-политические взгляды и деятельность М.П. Погодина: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Д.А. Ивановни; Рос. ун-т дружбы народов. М., 2005.
10. Кісь Р.Я. «Фінал Третього Риму» (російська месіянська ідея на зламі тисячоліть). – Львів, 1998. – 745 с.
11. Майков Л. Погодин в последние годы своего профессорства / Л.Майков // Историко-литературные очерки / Л.Майков. – СПб.: Синодальная типография, 1895. – 215 с.
12. Максимович М.А. История древней русской словесности. – Киев: Университетская типография, 1839 г. – 232 с.
13. Максимович М.А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батьево и населении её новопришлым народом: письмо к М.П. Погодину // Русская беседа, 1857 – №8. – С.22–35.
14. Максимович М.А. Филологические письма к М.П. Погодину // Русская беседа. – №3 – 1856. – С.78–139.

15. Павленко Н.И. Михаил Погодин / Н.И. Павленко. М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 360 с.
16. Погодин М.П. О древнем языке русском. (Письмо к И.Срезневскому). – Москвитянин, 1856. – Т.1. – № 2. – С.113–139.
17. Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т.П. – М., 1846 – 345 с.
18. Почивалова А.В. Историческая концепция М.П. Погодина: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.В. Почивалова; Пензенский государственный педагогический университет им. В.Г. Белинского. – Пенза, 2010.
19. Сорокін К.Е. Геополітичні сучасності і геостратегія України. – К., 1996. – 167 с.
20. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
21. Умбрашко К.Б. М.П. Погодин: Человек. Историк. Публицист / К.Б. Умбрашко. – М.: ИРИ РАН, 1999. – 293 с.

Гедин М.С. Проблема исторического наследия Старокиевского государства в научной полемике М.П. Погодина и М.А. Максимовича

Проанализированы ключевые аспекты научной полемики между М.П. Погодиным и М.А. Максимовичем, а также показаны принципиально разные взгляды русского и украинского ученых на истоки, развитие истории и историческое значение Старокиевского государства.

Ключевые слова: Старокиевское государство, историография, историческое наследие, историческое значение, полемика.

Gedin, M.S. The problem of the historical legacy of Old Kiev State in a correspondence of M.P. Pogodin and M.A. Maksimovich

Analyzed key aspects of the scientific debate between M.P. Pogodin and M.A. Maksimovich and shows fundamentally different views of Russian and Ukrainian scientists on the sources, history development and historical meaning of Old Kiev State.

Key words: Old Kiev State, historiography, historical legacy, historical meaning, controversy.